

Magdalena Żardecka

<https://orcid.org/0000-0003-3581-6424>

Uniwersytet Rzeszowski

Rola etosu mieszczańskiego w badaniach naukowych. Krótki esej o rzetelności i uczciwości

Rzetelność i uczciwość to pojęcia z zakresu etyki pracy, biznesu, mediów, marketingu itp. Nie są to cnoty heroiczne, typowe dla bohaterów, odważnych obrońców ojczyzny, śmiałych zdobywców nowych światów. Trudno byłoby porównywać rzetelność i uczciwość z rycerskim honorem i dworskimi manierami. Są to cnoty na wskroś mieszczańskie, które ulokować należy obok takich przymiotów, jak pracowitość, zamiłowanie do porządku, punktualność, oszczędność, skrupulatność. Rzetelność to z jednej strony cecha charakteru jednostki, z drugiej zaś – sposób wykonywania pracy. Rzetelność jako cecha charakteru wiąże się z takimi przymiotami, jak pracowitość, precyzyjność, dokładność, poprawność, przykładność, solidność, obowiązkowość, prawość itp. Człowiek rzetelny należycie wykonuje swoją pracę, dobrze wypełnia obowiązki, jest pilny,

Magdalena Żardecka, dr hab. prof. UR. Jest kierownikiem Zakładu Antropologii Kulturowej w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Zajmuje się filozofią współczesną, filozofią społeczną, filozofią polityki i filozofią kultury. Publikowała teksty na temat teorii sprawiedliwości (Rawls, Habermas), liberalizmu (Rorty, Berlin, Gray), komunitaryzmu (MacIntyre, Taylor, Walzer, Sandel), etyki dyskursywnej (Apel, Habermas), filozofii dialogu (Lévinas), neopragmatyzmu amerykańskiego (Rorty, Putnam), nowych nurtów psychoanalizy (Lacan), konstruktywizmu strukturalistycznego (Bourdieu), teorii władzy i dominacji (Foucault). Obecnie zajmuje się najnowszymi koncepcjami podmiotu, teorią literatury (Derrida, Fish, de Man, Attridge) oraz teorią pamięci (Husserl, Bergson, Freud, Proust, Benjamin, Halbwachs, Connerton, Assmann). Opublikowała ponad 70 artykułów, jest redaktorem 9 prac zbiorowych, licznych haseł encyklopedycznych i recenzji.

gorliwy, pieczołowity, wiarygodny, sumienny, solidny i godny zaufania. Rzetelność rozumiana jako sposób wykonywania pracy (realizowania zadania) polega na dokładności, należyłości, solidności, zgodności z prawdą (rzetelny opis, rzetelne sprawozdanie), zgodności z prawem itp. Rzetelny to taki, jaki powinien być, odpowiadający określonym wymaganiom. Pojęcie „rzetelność” może się odnosić nie tylko do precyzyjnego wykonywania określonych czynności, właściwego postępowania, przyzwoitego zachowania, skrupulatnego wykonywania obowiązków, lecz także do dogłębnej wiedzy o danym temacie (profesjonalizm, fachowość).

Jak powiedzieliśmy, rzetelnym można i należy być w pracy, przy wypełnianiu obowiązków służbowych. O rzetelności raczej nie mówimy w kontekście życia rodzinnego – gdy „ojciec rzetelnie wywiązuje się ze swoich ojcowskich obowiązków”, to pojawia się obawa, że wykonuje te obowiązki bez miłości. O rzetelności nie mówimy też w odniesieniu do ojczyzny – wypowiedzi w rodzaju: „był rzetelnym patriotą”, „rzetelnie służył ojczyźnie” brzmią sztucznie. Nie można też rzetelnie wypoczywać ani się bawić.

Pod względem rzetelności ocenia się dziś często pracę dziennikarzy oraz działalność mediów (rzetelny przekaz informacji). Podobnie zwraca się uwagę na rzetelność dochodzenia, postępowania karnego, procesu oraz pracy sądów. W życiu publicznym bardzo docenia się rzetelność (i uczciwość) oznaczającą po prostu brak korupcji. Pojęcie rzetelności stosowane jest też w odniesieniu do nauki oraz pracy naukowej, a szczególnie w odniesieniu do rozmaitych testów (np. psychologicznych) i badań (które powinny być rzetelnie przeprowadzane).

Podobnie jak w przypadku rzetelności, uczciwością nazywamy (1) trwałą cechę charakteru pewnej osoby oraz (2) określony sposób postępowania. Uczciwość związana jest z takimi przymiotami, jak szczerść, prawdomówność („nie mów fałszywego świadectwa”), prawość, prostolinijność, otwartość, przyzwoitość, zacność, szlachetność, sumienność itp. Uczciwość polega na wywiązywaniu się z obowiązków (służbowych), dotrzymywaniu słowa, przestrzeganiu norm, reguł i zasad życia społecznego i zawodowego, dotrzymywaniu umów (nawet, gdy inni tego nie widzą, nie doceniają lub postępują przeciwnie), szanowaniu cudzej

własności, rzetelności (sic!) w pracy i w postępowaniu, niedopuszczaniu się oszustwa, postępowaniu zgodnym z prawem, mówieniu zgodnym z rzeczywistością (uczciwe stawianie sprawy), byciu takim, jak należy.

Uczciwość (i rzetelność) rodzi zaufanie i jako taka jest podstawą życia społecznego. Uczciwość obowiązuje pracodawcę w stosunku do pracownika, któremu należy się zapłata adekwatna do wykonanej pracy (oraz szereg innych, określonych prawem, świadczeń). Uczciwość obowiązuje w relacjach między obywatelami pełniącymi określone funkcje i wypełniającymi określone obowiązki. Urzędnicy są uczciwi, jeżeli nie dopuszczają się korupcji ani innych nadużyć. Podatnicy i klienci (sklepów lub banków) są uczciwi wówczas, gdy nie oszukują, nie dążą do osiągnięcia nieuprawnionych zysków. Politycy są uczciwi, o ile nie nadużywają władzy i nie wykorzystują jej do pomnożenia swoich dochodów. Uczciwi są naukowcy, gdy nie fałszują wyników swoich badań dla zysku lub kariery.

Rzetelność i próby jej pomiaru w nauce

Jak już powiedzieliśmy, pojęcie rzetelności i uczciwości może dotyczyć obszaru nauki. Jednym z kontekstów, w jakich pojawia się w nauce termin „rzetelność”, jest pojęcie **rzetelnej wagi** wykorzystywane przy okazji definiowania różnych innych terminów z dziedziny fizyki¹. Pojęcie rzetelności występuje też w statystyce matematycznej oraz w statystyce przemysłowej, gdzie oznacza funkcję zależną od czasu, opisującą prawdopodobieństwo awarii. Pojęcie „rzetelność” pojawia się w znaczeniu jakości produktu i jego niezawodności (szacowana jest ona według czasu do najbliższego przewidywanego uszkodzenia).

W metodologii nauk, filozofii nauki oraz etyce nauki mówi się o rzetelności badaczy oraz rzetelności samych badań, skal i testów. Rzetelność wydaje się być ukrytym założeniem każdego naukowego przedsięwzięcia

¹ Przyjmuje się, że waga jest rzetelna wówczas, gdy wynik ważenia nie zależy od tego, na której szalce umieszczono dane ciało. Warunkiem rzetelności wagi jest równość ramion pod względem długości i ciężaru oraz równoległość krawędzi pryzmatów, na których opiera się belka wagi i zawieszane szalki.

i stanowić jedno z podstawowych kryteriów jakości badania naukowego². Rzetelność można ująć matematycznie jako stosunek wariancji wyników prawdziwych do wariancji wyników otrzymanych. W psychometrii przez rzetelność rozumie się cechę testu oznaczającą dokładność (powtarzalność) pomiaru, jaki uzyskujemy po jego przeprowadzeniu. Rzetelność związana jest z wymogiem spójności testu w czasie. Sprawdza się ją, badając te same osoby tym samym testem po raz drugi w określonym odstępie czasu lub bezpośrednio po pierwszym teście (technika test–retest). Istnieje domniemanie, że powtórzone badanie powinno dać bardzo podobny wynik. Jeżeli tak się dzieje, test zostaje uznany za rzetelny. Poza tym miarą rzetelności jest spójność wewnętrzna testu (spójność treściowa narzędzia). Bada się ją za pomocą tzw. metody połówkowej, w której chodzi o porównywanie wyników w obu połowach testu. Spójność wewnętrzną testu sprawdzać można też techniką form alternatywnych. Polega ona na porównywaniu wyników dwóch testów przeprowadzanych równolegle. W praktyce często wykorzystuje się badanie zgodności wewnętrznej. Jest to odmiana metody połówkowej, która polega na obliczaniu określonych współczynników³.

Pojęcie rzetelności występuje też w socjologii, gdzie, podobnie jak w psychologii, stosuje się je do narzędzi badawczych (metod, testów) oraz uzyskiwanych w efekcie ich zastosowania wyników badań. Narzędzie jest uważane za rzetelne, gdy powtarne posłużenie się nim

² Nauka może zostać pojęta jako „dobra robota”, czyli działanie sprawne, owocne, użyteczne, trafne, celowe, skuteczne, efektywne – taką propozycję przedkłada Alina Motycka. Zob. A. Motycka, *Ideał racjonalności. Szkice o filozoficznych rozdrożach nauki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986, s. 39.

³ Współczynniki te to: współczynnik Kudera–Richardsona (dla testu składającego się z pozycji dwukategorialnych), współczynnik Alfa–Cronbacha (dla pozycji wielokategorialnych) oraz współczynnik połówkowy Spearmana–Browna. Szczegółowe wyjaśnienie, czym są te współczynniki znaleźć można w podręcznikach z metodologii psychologii. Zob. np. *Statystyczny drogowskaz. Praktyczne wprowadzenie do wnioskowania statystycznego*, red. S. Bedyńska, M. Cyprańska, t. 1, Warszawa 2013, s. 275–283; M. Zakrzewska, *Analiza czynnikowa w budowaniu i sprawdzaniu modeli psychologicznych*, Poznań 1994, passim; A. Rynkiewicz, K. Jankowski, W. Oniszczenko, *Wybrane metody i paradygmaty badawcze w psychologii*, Warszawa 2016, passim.

w podobnych warunkach daje podobne wyniki⁴. Wyniki uzyskane przy użyciu określonego narzędzia badawczego uznaje się za rzetelne, gdy nie zależą one od osoby badacza ani od innych okoliczności badania (sytuacji badawczej). Rzetelność testu to trafność i przydatność tego narzędzia.

Metodologia nauk formułuje kryteria, które powinien spełniać każdy naukowy test. Zalicza się do nich takie cechy, jak: obiektywność (która polega na niezależności wyników od tego, kto przeprowadza badania), standaryzacja (polegająca na jednolitości warunków badania, obliczalności wyników, interpretacji wyników), rzetelność – *reliability* (polegająca na dokładności pomiaru, wielkości błędu, jaki popełnia psycholog podczas interpretacji wyników danego testu); trafność – *validity* (oznaczająca dokładność, z jaką test realizuje założone cele pomiarowe); normalizacja (oznaczająca opracowanie norm testu, które pozwalają odnosić wynik surowy do próby standaryzacyjnej); właściwa adaptacja (która dotyczy testów obcojęzycznych wchodzących do użytku w danym kraju i polega na dostosowaniu testu do danej kultury i danego języka). Ponadto dla rzetelności testu ważny jest współczynnik o nazwie „trafność fasadowa” (*face validity*), który wskazuje, jak postrzegają test osoby badane i czy w ich mniemaniu dany test jest adekwatny do celu, jaki ma realizować. Brak trafności fasadowej może przyczynić się do spadku motywacji u osób badanych, co wpływa na wyniki i może prowadzić do odrzucenia testu. Wszystkie kryteria formalne przewidziane dla testów składają się na ocenę ich rzetelności.

Badacz konstruujący test stara się zapewnić jego maksymalną rzetelność, jako narzędzia służącego do pomiaru danej cechy. Badacz korzystający z testu chce mieć pewność, że jest to narzędzie dokładne i rzetelne, które precyzyjnie określi poziom danej cechy u badanych osób. Z kolei

⁴ Zob. D. Nachmias, Ch. Frankfort-Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, tłum. E. Hornowska, Poznań 2001, passim; *Pomiar statystyczny*, red. W. Ostasiewicz, Wrocław 2003, passim; F. Sztabiński, *Logika badacza i logika respondenta. Problem adekwatności narzędzia badawczego*, „ASK Społeczeństwo. Badania. Metody” 2003 nr 12, s. 51–83; *Trafność i rzetelność testów psychologicznych. Wybór tekstów*, red. J. Brzeziński, Gdańsk 2005, passim; J. Brzeziński, *Metodologia badań psychologicznych*, Warszawa 2002.

osoba badana chce mieć wrażenie, że test jest celowy i rzetelny, czyli, że faktycznie bada to, co ma badać.

Naukowa rzetelność jako stosowanie właściwej metody

O realizacji ideału naukowej rzetelności można mówić od chwili rozwinięcia się idei metody naukowej. W starożytności Arystoteles stworzył zręby logiki i metodologii nauk, które do dziś zachowują swą ważność i zdumiewają precyzją i przenikliwością⁵. Grupa pism Arystotelesa dotyczących podstaw naukowości nosi tytuł *Organon*. W jego skład wchodzi następujące teksty: *Kategorie*, *O interpretacji*, *O dowodach sofistycznych*, *Analityki pierwsze*, *Analityki wtóre*, *Topiki*. *Analityki* zawierają prawa poznania, w tym teorię sylogizmu oraz wykład zasad dedukcji i indukcji. Arystoteles uznawał, że nauka polega na dociekaniu przyczyn i jednocześnie, że opiera się na pewnych aksjomatach, zwraca się zatem zawsze w stronę pierwszych zasad, które są niedowodliwe. Średniowiecze wypracowało szczegółową metodę scholastyczną, którą posługiwali się myśliciele przez kilkaset lat. Polegała ona na lekturze i komentowaniu tekstów uznawanych za autorytatywne (Pismo Święte, pisma ojców Kościoła, dzieła niektórych filozofów starożytnych). Niezwykle rzetelnie i skrupulatnie rozważano wszelkie argumenty, budowano dokładną aparaturę pojęciową opartą na subtelnych dystynkcjach, wypracowano różne gatunki pisarstwa (summa, kwestia). Scholastyka rozumiana była jako uzasadnianie prawd wiary oraz uzgadnianie treści pism chrześcijańskich z tekstami filozofów pogańskich (formuła ojca scholastyki – Anzelm z Canterbury głosiła, że wiara poszukuje zrozumienia). W czasach renesansu zdyskredytowano rzetelność scholastycznej metody, zarzucono jej skupienie na wydumanych problemach i częstą refleksję nad kwestiami pojęciowymi. W rezultacie stała się ona synonimem zdegenerowanej filozofii⁶.

⁵ Zob. Arystoteles, *Organon*, w: Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, przeł. K. Leśniak, t. 1, Warszawa 2003, passim.

⁶ Zob. S. Swieżawski, *Dzieje europejskiej filozofii klasycznej*, Warszawa 2000, s. 397–398, 883–884; E. Gilson, *Tomizm. Wprowadzenie do filozofii św. Tomasza z Akwinu*, przeł. J. Rybałt, Warszawa 2003, s. 504.

Twórcą i orędownikiem idei metody w nauce nowożytnej był Kartezjusz (1596–1650). Dał on jasny, filozoficzny wykład oraz przekonujące uzasadnianie wagi metody w dociekaniach naukowych⁷. Od jego czasów idea racjonalności nierozzerwalnie związana jest z ideą rzetelności badań i metodycznego postępowania (poprzedzonego metodycznym wątpieniem). Nie tylko Kartezjusz, lecz także inni myśliciele tego okresu wykazywali się nieograniczonym zaufaniem do matematyki (geometrii) i przyczynili się do rozwoju matematycznego przyrodoznawstwa. Nauka oparła się na obliczeniach, wzorach (prawa przyrody) i statystyce. Matematyka stała się wzorcem naukowej rzetelności i niezawodności. Pociągnęło to za sobą triumf nauk ścisłych (wyjaśniających) nad humanistycznymi (rozumiejącymi). Jednym z dalekich skutków tego rozstrzygnięcia jest np. obecny triumf empirystyczne zorientowanej socjologii w konfrontacji z tzw. socjologią rozumiejącą oraz sukces metod pomiaru w psychologii empirycznej w odróżnieniu od „mniej naukowej” psychologii humanistycznej. Za etapy rozwijania się idei nauki jako dziedziny posługującej się rzetelną metodą można uznać pozytywizm, neopozytywizm i scjentyzm⁸. W tym kontekście warto też wspomnieć o szkole lwowsko-warszawskiej, której przedstawiciele akcentowali znaczenie metody naukowej oraz rzetelności i uczciwości badaczy⁹. Przykładem może tu być Kazimierz Ajdukiewicz, który słynął z rygoryzmu

⁷ Zob. R. Descartes, *Geometria*, przeł. P. Błaszczczyk, K. Mrówka, Kraków 2015, passim; R. Descartes, *Medytacje o pierwszej filozofii*, przeł. M. Ajdukiewicz, t. 1–2, Warszawa 2010, passim; R. Descartes, *Rozprawa o metodzie właściwego kierowania rozumem i poszukiwania prawdy w naukach*, przeł. T. Żeleński (Boy), Kęty 2009, passim; R. Descartes, *Rozprawa o metodzie. Rozmyślenia nad zasadami filozofii i inne pisma*, przeł. T. Żeleński (Boy), I. K. Dworzaczek, W. Dobrzycki, Warszawa 2008, passim; R. Descartes, *Reguły kierowania umysłem. Poszukiwanie prawdy przez światło naturalne*, przeł. L. Chmaj, Kęty 2002, passim; R. Descartes, *Zasady filozofii*, przeł. I. Dąbska, Kęty 2001, passim.

⁸ Przedstawiciele Koła Wiedeńskiego (empiryzmu logicznego) stawiali na rzetelną metodę oraz klarowną ideę naukowości. Zob. H. Buczyńska-Garewicz, *Koło Wiedeńskie*, Toruń 1993, passim; *Naukowa koncepcja świata: Koło Wiedeńskie*, red. A. Koterski, Gdańsk 2010, passim.

⁹ Zob. A. Dylus, *Problematyka etyki nauki u przedstawicieli szkoły lwowsko-warszawskiej*, Warszawa 1987, passim.

i sumienności w spełnianiu swych obowiązków badacza i myśliciela oraz w wymaganiach stawianych uczniom i podwładnym¹⁰.

Wyraźnie określone standardy pozwalają zdaniem Antoniego B. Stępnia odróżnić naukę od wszelkich czynności i wytworów nie-naukowych. Naukę cechuje swoista rzetelność polegająca na samoświadomości metodologicznej, intersubiektywnej komunikowalności i kontrolowalności, aspektowości poznania, metodyczności prowadzenia badań, ostrożności w formułowaniu sądów ogólnych, skrupulatności dociekań, porządku i systematyczności, wytrwałości w poszukiwaniach, starannym doborze argumentów, uzasadnianiu, ważeniu i dobieraniu odpowiednich słów (naukowa nomenklatura), rozpatrywaniu alternatyw, definiowaniu, odróżnianiu, klasyfikowaniu, systematyzowaniu, a także porządkowaniu wiedzy, katalogowaniu oraz wielu czynnościach przypoznawczych¹¹. Naukowa racjonalność polega na dostarczaniu takich metod postępowania, w których wyniku osiągnane jest poznanie prawdziwe¹².

Rzetelność poznawcza jako obiektywizm i krytycyzm

Oprócz właściwej metody warunkiem naukowej rzetelności był (i nadal pozostaje) obiektywizm. Naukowa obiektywność miała chronić przed błędami, w szczególności przed zależnością badacza od własnych emocji i uprzedzeń (subiektywizm). Obiektywizm oznacza nastawienie na przedmiot, wyeliminowanie (lub przynajmniej zminimalizowanie) z poznania wszystkich wpływów pozapoznawczych, zwłaszcza czynników podmiotowych. Obiektywność polega na ukierunkowaniu się na to, co zastane i obowiązujące. Obiektywny to przedmiotowy,

¹⁰ Zob. R. Jadcak, *Wstęp*, w: K. Twardowski, *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*, Warszawa 1992, s. 49, 74.

¹¹ Zob. A. B. Stępień, *Wstęp do filozofii*, Lublin 1995, s. 15–18. Poznanie naukowe zostaje przeciwstawione poznaniu potocznemu jako określonemu przez cel praktyczny, pozostającym zlepskiem rozmaitych ujęć i punktów widzenia, zbitką aspektów, kierowanemu motywami i potrzebami pozapoznawczymi, takimi jak emocje i interesy.

¹² A. Motycka, *Ideał racjonalności*, dz. cyt., s. 35.

prawdziwy, bezstronny, rzetelny, wiarygodny, niezależny od podmiotu poznającego, od jego woli, emocji, nastawienia, struktury i dyspozycji. Obiektywizm polega na braku uprzedzeń, umiejętności oglądu i oceny sytuacji w sposób bezstronny, realistyczny, niezależny od osobistych upodobań i uczuć, niezależny od nacisków wywieranych przez opinię innych (nonkonformizm). Wielkim orędownikiem obiektywizmu i unikania wartościowania w naukach społecznych był Max Weber¹³.

Z obiektywizmem łączy się krytycyzm, gdyż oba stanowiska opierają się na zdolności do rozsądnej i niepodlegającej emocjom oceny zjawisk i ludzi, a także własnego postępowania. Krytycyzm to postawa badawczo-metodologiczna postulująca kontrolę prawdziwości i zasadności twierdzeń przed ich uznaniem¹⁴. Polega ona na unikaniu naiwności poznawczej, nieprzyjmowaniu niczego na wiarę, poszukiwaniu racji dostatecznej dla uznania jakiejś tezy (jakiegoś przekonania) za prawdziwą (prawdziwe), dopytywaniu się o uzasadnienie, analizowaniu argumentów itp. Krytycyzm oznacza gotowość do przyjęcia wyłącznie tych twierdzeń, które są uzasadnione, oraz gotowość do zmiany własnych przekonań, jeżeli tylko pojawią się przeczące im fakty¹⁵. Jest rodzajem intelektualnej podejrzliwości, która musi rodzić się wszędzie tam, gdzie zależy nam na rzetelnej wiedzy i poznaniu. Tak rozumiany krytycyzm przeciwstawia się dogmatyzmowi. Imre Lacats – jeden z najwybitniejszych współczesnych filozofów nauki – odnosząc się do kwestii krytycyzmu, powiada: „Mądrość i intelektualna uczciwość wymagały, by powstrzymywać się od niedowiedzionych wypowiedzi i by

¹³ Zob. M. Weber, *Obiektywność poznania w naukach społecznych*, w: *Problemy socjologii wiedzy*, red. A. Chmielecki, Warszawa 1985, passim; J. Niżnik, *Przedmiot poznania w naukach społecznych*, Warszawa 1979, s. 12–14, 33–35. Weber ma pełną świadomość, że wybór przedmiotu poznania podyktowany jest przez wartości i że tylko stwierdzenie, że coś ma dla nas znaczenie, może być założeniem, które przyczynia się do ustalenia przedmiotu badań.

¹⁴ Pojęcie krytycyzmu funkcjonuje w filozofii w jeszcze innym znaczeniu – stosowane jest w odniesieniu do filozoficznego stanowiska Kanta, które głosi, że teoria poznania musi poprzedzać inne badania filozoficzne.

¹⁵ W krytycyzmie nie chodzi o krytykanctwo, czyli skłonność do nadmiernego krytykowania innych.

minimalizować, nawet w myśli, lukę pomiędzy spekulacją a ustaloną wiedzą”¹⁶.

Jednym z najważniejszych współczesnych zwolenników krytycyzmu i przeciwników dogmatyzmu był Karl R. Popper¹⁷. Zainicjował on nurt w filozofii nauki zwany krytycznym racjonalizmem (falsyfikacjonizmem, hipotetyzmem). Wierzył w rzetelność naukowych dociekań oraz w rozwój wiedzy obiektywnej, która zbliża się do prawdy, przy zastrzeżeniu jednak, że naukowe teorie nie dają się udowodnić. Jego krytyczny racjonalizm nawiązuje do filozofii krytycznej Kanta i polega na przyjęciu (założeniu), że wszystko, co zostało dotąd jakoby dowiedzione, może zostać podane w wątpliwość i zakwestionowane. Należy być szczególnie krytycznym w stosunku do tych teorii, którymi najbardziej się zachwycaamy. Rzetelność badawcza polega na wytrwałym szukaniu kontrprzykładów mogących zaprzeczyć danej teorii (dotyczy to w pierwszej kolejności tej teorii, którą sami mamy zamiar sformułować). Należy usilnie dążyć do sfalsyfikowania i obalenia teorii przez wykazanie jej niezgodności z doświadczeniem. Na tym polega intelektualna rzetelność i uczciwość badacza. Krytykowanie teorii (odkrywanie ich słabych miejsc) jest najlepszą metodą postępowania w nauce. Wszystkie prawa i teorie pozostają na zawsze tymczasowe (prowizoryczne) i mają charakter zaledwie przypuszczalny (probabilistyczny). Tylko nastawienie krytyczne jest naukowe i racjonalne; nastawienie przeciwne – na weryfikację i umocnienie teorii – jest dogmatyczne i nienaukowe. Popper wierzył w postęp i wzrost wiedzy obiektywnej. Postęp polega jego zdaniem na rozszerzaniu się zasięgu wiedzy ludzkiej i rozwijaniu nowych, coraz bardziej śmiałych teorii. Istotą nowatorstwa jego krytycznego racjonalizmu było zastąpienie zasady racji dostatecznej zasadą krytycznego sprawdzania. Zaletą jego stanowiska jest unikanie odwoływania się do dogmatów i rezygnacja

¹⁶ I. Laccatos, *Pisma z filozofii nauk empirycznych*, przeł. W. Krajewski, Warszawa 1995, s. 3 („naukowa uczciwość wymagała, by nie twierdzić niczego, co nie jest dowiedzione” – tamże, s. 8).

¹⁷ Zob. K. R. Popper, *Droga do wiedzy: domysły i refutacje*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa 1999, passim; K. R. Popper, *Logika odkrycia naukowego*, przeł. U. Niklas, Warszawa 2002, passim; K. R. Popper, *Wiedza obiektywna. Ewolucyjna teoria epistemologiczna*, przeł. A. Chmielewski, Warszawa 1992, passim.

z pewności przekonania, przy jednoczesnym zachowaniu dążenia do prawdy obiektywnej. Popper, podsumowując swoje rozważania, formułuje dwa proste, uczciwe, ale i optymistyczne twierdzenia: (1) jesteśmy omylni, ale możemy uczyć się na swych błędach, i (2) nie możemy uzasadnić naszych teorii, ale zawsze możemy je racjonalnie krytykować i przyjmować na próbę te spośród nich, które najlepiej znoszą naszą krytykę i zarazem posiadają największą moc wyjaśniającą¹⁸. Referując poglądy Poppera, Lacatos powiada: „Intelektualna uczciwość polega nie na próbach umocnienia czy ustalenia swego stanowiska poprzez dowiedzenie (czy uprawdopodobnienie) go – intelektualna uczciwość polega raczej na dokładnym określeniu warunków, w jakich bylibyśmy gotowi stanowisko swe porzucić”¹⁹. „Naukowa uczciwość wymaga zatem mniej niż sądzono: polega ona na wypowiedaniu jedynie teorii wysoce prawdopodobnych; a nawet na określaniu po prostu, dla każdej teorii naukowej, dostępnych danych doświadczalnych i prawdopodobieństwa tej teorii w ich świetle”²⁰.

Nauka w stylu dobrego rzemiosła

Socjologowie – Łukasz Afeltowicz i Radosław Sojak – wskazują na istnienie dwóch odmiennych stylów uprawiania nauki²¹. Pierwszy ma charakter arystokratyczny, drugi zaś rzemieślniczy. Samo pojęcie stylu badawczego autorzy ci wyprowadzają z prac Haydena White’a, Pierre’a Bourdieu oraz Ludwika Flecka²². Afeltowicz i Sojak uważają,

¹⁸ Zob. K. R. Popper, *Wiedza obiektywna*, s. 336, 337–338.

¹⁹ I. Lacatos, *Pisma z filozofii nauk empirycznych*, dz. cyt., s. 4.

²⁰ I. Lacatos, *Pisma z filozofii nauk empirycznych*, dz. cyt., s. 9. Lacatos uważa, że jednym z ważniejszych skutków falsyfikacjonizmu Poppera było to, że faktycznie zmienił on normy intelektualnej uczciwości (tamże, s. 10). Od tego momentu „Naukowa uczciwość polega zatem na określeniu, z góry takiego eksperymentu, którego sprzeczny z teorią wynik zmusiłby do porzucenia jej” (tamże, s. 11). Powiedzmy jednak na marginesie, że Lacatos krytykuje Popperowski falsyfikacjonizm za to, że jest kolejną wersją dogmatyzmu.

²¹ Zob. Ł. Afeltowicz, R. Sojak, *Arystokraci i rzemieślnicy. Synergia stylów badawczych*, Toruń 2015, passim. Style te ostatecznie spletają się ze sobą i dopełniają się.

²² Zob. Ł. Afeltowicz, R. Sojak, *Arystokraci i rzemieślnicy...*, dz. cyt., s. 34–54. Zob. L. Fleck, *Powstanie i rozwój faktu naukowego: wprowadzenie do nauki o stylu myślowym i kolektywie*

że nauka polega na zmaganiu się ze światem, a „styl arystokratyczny i rzemieślniczy to dwa różne podejścia do zarządzania oporem świata/środowiska”²³ – rzemieślnicy i arystokraci reprezentują odmienne strategie konstrukcji rzeczywistości.

W stylu arystokratycznym na pierwszy plan wysuwają się takie cechy, jak odwaga, kreatywność, autorytet, swoboda, umiejętność zabawy, zmysł przygody, nigdy zaś zdolność do zwykłej pracy²⁴. Arystokraci z reguły są niezależnymi indywidualistami, rzemieślnicy zaś nastawieni są na współpracę. Rzetelność i uczciwość a także cierpliwość, dokładność, skrupulatność, skromność i pokorę²⁵ można uznać za typowe cechy stylu rzemieślniczego („dobrej roboty”, która przeciwstawia się „prawdziwej sztuce”)²⁶. Odgrywają one rolę w toku samych badań (eksperymentów) oraz przy sporządzaniu sprawozdań z ich przebiegu i wyników. Dobre rzemiosło stroni w równym stopniu od efekciarstwa, jak i od bylejałości. „Rzemieślnik nie tylko nieustannie doskonalili swoje własne możliwości, ale stara się również poszerzyć zakres skuteczności lub podnieść walory estetyczne swojego wytworu”²⁷. Rzemieślnik zadaje sobie pytanie, co można zrobić z oporną materią przy ograniczonych zasobach; usilnie próbuje przełamać lub zmniejszyć opór materii. Jego cechą jest wytrwałość i zaangażowanie w pracę oraz zżycie się z przedmiotem, nad którym pracuje.

Wydaje się, że opisywana przez Thomasa Kuhna (w pracy *Struktura rewolucji naukowych*) nauka w stadium normalnym stanowi realizację stylu rzemieślniczego²⁸. Cechuje ją rzetelna praca, stabilność i określona

myślowym, Lublin 1986, passim; Ludwik Fleck. *Style myślowe i fakty. Artykuły i świadectwa*, red. S. Werner, C. Zittl, F. Schmalz, Warszawa 2007.

²³ Ł. Afeltowicz, R. Sojak, *Arystokraci i rzemieślnicy...*, dz. cyt., s. 123.

²⁴ Zob. Ł. Afeltowicz, R. Sojak, *Arystokraci i rzemieślnicy...*, dz. cyt., s. 55–96.

²⁵ Cierpliwość i pokora wyrabiają się podczas zmagania z krnąbrną materią; rzemieślnik uczy się akceptować ograniczenia swoje i świata. Zob. Ł. Afeltowicz, R. Sojak, *Arystokraci i rzemieślnicy...*, dz. cyt., s. 118.

²⁶ Dobry opis pracy i mentalności rzemieślnika znaleźć można w książce R. Sennetta, *The Craftsman*, New Haven–London 2008, passim.

²⁷ Ł. Afeltowicz, R. Sojak, *Arystokraci i rzemieślnicy...*, dz. cyt., s. 117.

²⁸ Kuhn utrzymuje, że nie należy traktować analizy wartości jako drogi do wyjaśniania zachowań naukowych; nie mamy też zamiaru tego robić. Zauważmy tylko, że *Struktura rewolucji naukowych*

tradycja uprawiania badań. Konsens między członkami społeczności naukowej co do reguł i standardów naukowości jest decydujący dla trwałości określonego naukowego paradygmatu oraz dla klarowności odróżnienia tego, co jest naukowe od błędu, przesądu, mitu (ostre granice). „Paradygmat koncentruje uwagę uczonych na niewielkiej liczbie specjalistycznych zagadnień”²⁹ – mówi Kuhn. Uderzającą cechą nauki w stadium normalnym jest to, że w bardzo niewielkim stopniu dąży ona do uzyskania czegoś zasadniczo nowego na płaszczyźnie doświadczalnej lub teoretycznej³⁰. Dużo mocniej stara się o podtrzymywanie stałości i niezmienności paradygmatu i dlatego docenia wytrwałość badaczy i rzetelność badań.

W dziele *Dwa bieguny* Kuhn opisuje rolę tradycji (oraz rolę nowatorstwa) w rozwoju wiedzy naukowej³¹. Podstawą naukowej wiarygodności jest kontynuacja tradycji rzetelnego posługiwania się metodą. Rzetelność i uczciwość to jedne z najważniejszych, zakładanych implicite wartości naukowych. Kuhn posługuje się niekiedy pojęciami, takimi jak pracowitość i sumiennosc³², pojęcie rzetelności pada w jego publikacjach stosunkowo rzadko³³. Często natomiast mówi o badaczach kierujących się regułami, od których nie można odstępować.

Pouczająca rewolucja

W dziejach refleksji metanaukowej duże znaczenie odegrał okres rewolucyjny, podczas którego obalano wszelkie tradycyjne mniemania na temat wiedzy i poznania i głoszone rozmaite kontrowersyjne tezy o irracjonalności nauki (Michael Polanyi); o tym, że celem i sensem nauki nie jest prawda, lecz zmiana i rewolucja (Kuhn); że paradygmaty pozostają ze sobą niewspółmierne (a języki nieprzekładalne); że zwycięski

(przeł. H. Ostromęcka, Warszawa 2009) nie bada wartości realizowanych przez naukę i naukowców, lecz po prostu zakłada ich istnienie.

²⁹ T. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, dz. cyt., s. 54.

³⁰ Zob. T. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, dz. cyt., s. 71.

³¹ Zob. T. Kuhn, *Dwa bieguny*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa 1985.

³² T. Kuhn, *Dwa bieguny*, dz. cyt., s. 33.

³³ Niemniej jednak pojawia się – np. T. Kuhn, *Dwa bieguny*, dz. cyt., s. 44.

paradygmat decyduje o tym, co jest prawdą (nie odwrotnie); że prawda jest wyłącznie kwestią konsensu (Polanyi, Kuhn) itd. Rzetelność i skrupulatność były wartościowe w kontekście uzasadnienia i w stadium normalnym nauki, ale już nie w kontekście odkrycia oraz w stadium rewolucyjnym, gdzie lepsze efekty gwarantuje nieuporządkowany sposób prowadzenia poszukiwań, przeskakiwanie z tematu na temat, dowolność, swoboda, beztraska gra i zabawa. Czy na tym etapie można mówić o jakiegokolwiek rzetelności?

Zdaniem Kuhna nauka wchodzi w stadium rewolucyjne za sprawą wybitnych odkrywców (w rodzaju Kopernika, Newtona lub Darwina), którzy mają zdolność i odwagę dostrzegać fakty niedające się umieścić w ramach dotychczasowych teorii (anomalie). Można powiedzieć, że rzetelność w ich wykonaniu polega nie tyle na wytrwałości w porządkowaniu zjawisk według utartych schematów, ile na uczciwym (a zatem uczciwość!) przyznaniu, że pewne zjawiska po prostu nie mieszczą się w schemacie. Istnieje zatem jakiś rodzaj rzetelności i uczciwości poza etosem mieszczańskim i stylem rzemieślniczym. Lacatos widzi to jednak inaczej: „Zdaniem Kuhna zmiana naukowa – od jednego *paradygmatu* do drugiego – jest mistycznym nawróceniem, którym nie rządzą i nie mogą rządzić reguły rozumu i który należy bez reszty do dziedziny (społecznej) psychologii odkrycia. Zmiana naukowa jest rodzajem zmiany religijnej”³⁴.

Filozofia nauki przybrała najbardziej ekstrawagancką formę w wykonaniu Paula Feyerabenda, który głosił, że w nauce wszystko wolno i wszystko ujdzie. Nauka to jego zdaniem improwizacja, swobodna gra, dowolne przeskoki, chaotyczne poszukiwania nowych możliwości, plastyczność, elastyczność oraz permanentna rewolucja. W teorii tej, którą nazywa się anarchizmem metodologicznym (rzadziej kontrindukcjonizmem)³⁵, trudno dopatrzeć się miejsca dla naukowej rzetelności. Olbrzymie przedsięwzięcie kulturowe, jakim jest wiedza

³⁴ I. Lacatos, *Pisma z filozofii nauk empirycznych*, dz. cyt., s. 5.

³⁵ Zob. P. Feyerabend, *Jak być dobrym empirystą*, przeł. K. Zamiara, Warszawa 1979, passim; P. Feyerabend, *Przeciw metodzie*, przeł. S. Wiertelwski, Wrocław 1996, passim; P. Feyerabend, *Dialogi o wiedzy*, przeł. J. Nowotniak, Warszawa 1999, passim.

i poznanie, jawi się przez pryzmat teorii Feyerabenda jako efekt licznych nadużyć, nieuczciwości i nierzetelności, które jednak mimo wszystko wychodzą nauce na dobre.

* * *

Na zakończenie wspomnijmy jeszcze o wielkiej fali filozoficznych krytyk, jaka uderzyła w kulturę europejską w XX wieku. Rozpoczęło się od krytyki marksistowskiej, po której przyszedł czas na krytykę postkolonialną, postmarksistowską, feministyczną, poststrukturalistyczną, dekonstrukcjonistyczną itd. Reprezentanci tych nurtów ukazywali wszystkie dziedziny kultury, w tym wiedzę i naukę, jako społeczne konstrukcje (konwencjonalizm, konstruktywizm) sprzęgnięte z władzą, zależne od warunków ekonomicznych, podyktowane takimi lub innymi grupowymi interesami. Rzetelność i uczciwość – o ile w ogóle były przedmiotem czyjśgo zainteresowania – musiały zostać sprowadzone do umiejętności troszczenia się o własne – indywidualne lub grupowe – interesy. Postmoderniści, bo tak zbiorczo określa się przedstawicieli tych nurtów, porzucili tradycyjny wymóg spójności nauki i prawdziwości naukowych twierdzeń. Uznali, że nauka ma charakter arbitralny i polega na zabawie i swobodnej grze nieskończenie wieloma możliwościami. Jeżeli naukowcy są zobowiązani do przestrzegania jakichś zasad i stosowania się do jakichś reguł, to są to zasady lojalności względem własnego środowiska i reguły gry, w którą się z jakichś powodów zaangażowali (konformizm).

Krytykę najnowszych zjawisk w filozofii nauki przeprowadzili Alan Sokal i Jean Bricmont w pracy *Modne bzdury. O nadużyciach nauki popełnianych przez postmodernistycznych intelektualistów*. Autorzy ci zarzucili czołowym przedstawicielom postmodernizmu, takim jak Jean François Lyotard, Jacques Lacan, Julia Kristeva i inni, ignorancję, irracjonalizm, posługiwanie się terminologią zaczerpniętą z nauk ścisłych w celu pozornego unaukowania swoich rozważań oraz ogólne nastawienie na oczarowanie i uwiedzenie odbiorcy³⁶.

³⁶ Zob. A. Sokal, J. Bricmont, *Modne bzdury. O nadużyciach nauki popełnianych przez postmodernistycznych intelektualistów*, przeł. P. Amsterdamski, Warszawa 2004, passim.

Jakkolwiek byśmy nie podchodzili do ponowoczesnych poglądów na naukę, trzeba uczciwie przyznać, że najprawdopodobniej nie wywarły one większego wpływu na rozwój wiedzy i nie zakłóciły naukowych badań, które nadal skrupulatnie przeprowadzane są w rozmaitych ośrodkach.

Bibliografia

- Afeltowicz Ł., Sojak R., *Arystokraci i rzemieślnicy. Synergia stylów badawczych*, Toruń 2015.
- Arystoteles, *Organon*, w: Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 1, Warszawa 2003.
- Brzeziński J., *Metodologia badań psychologicznych*, Warszawa 2002.
- Buczyńska-Garewicz H., *Koło Wiedeńskie*, Toruń 1993.
- Descartes R., *Geometria*, przeł. P. Błaszczuk, K. Mrówka, Kraków 2015.
- Descartes R., *Medytacje o pierwszej filozofii*, t. 1–2, Warszawa 2010.
- Descartes R., *Reguły kierowania umysłem. Poszukiwanie prawdy przez światło naturalne*, przeł. L. Chmaj, Kęty 2002.
- Descartes R., *Rozprawa o metodzie właściwego kierowania rozumem i poszukiwania prawdy w naukach*, przeł. T. Żeleński (Boy), Kęty 2009.
- Descartes R., *Rozprawa o metodzie. Rozmyślenia nad zasadami filozofii i inne pisma*, przeł. T. Żeleński (Boy), I. K. Dworzaczek, W. Dobrzycki, Warszawa 2008.
- Descartes R., *Zasady filozofii*, przeł. I. Dąbska, Kęty 2001.
- Dylus A., *Problematyka etyki nauki u przedstawicieli szkoły lwowsko-warszawskiej*, Warszawa 1987.
- Feyerabend P., *Dialogi o wiedzy*, przeł. J. Nowotniak, Warszawa 1999.
- Feyerabend P., *Jak być dobrym empirystą*, przeł. K. Zamiała, Warszawa 1979.
- Feyerabend P., *Przeciw metodzie*, przeł. S. Wiertlewski, Wrocław 1996.
- Fleck L., *Powstanie i rozwój faktu naukowego: wprowadzenie do nauki o stylu myślowym i kolektywie myślowym*, Lublin 1986.
- Fleck L., *Style myślowe i fakty. Artykuły i świadectwa*, red. S. Werner, C. Zittl, F. Schmaltz, Warszawa 2007.
- Gilson E., *Tomizm. Wprowadzenie do filozofii św. Tomasza z Akwinu*, Warszawa 2003.
- Kuhn T., *Dwa bieguny*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa 1985.
- Kuhn T., *Struktura rewolucji naukowych*, przeł. H. Ostromecka, Warszawa 2009.
- Lacatos I., *Pisma z filozofii nauk empirycznych*, przeł. W. Krajewski, Warszawa 1995.

- Motycka A., *Ideał racjonalności. Szkice o filozoficznych rozdrożach nauki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986.
- Nachmias D., Frankfort-Nachmias Ch., *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań 2001.
- Naukowa koncepcja świata: Koło Wiedeńskie*, red. A. Koterski, Gdańsk 2010.
- Niżnik J., *Przedmiot poznania w naukach społecznych*, Warszawa 1979.
- Pomiar statystyczny*, red. W. Ostasiewicz, Wrocław 2003.
- Popper K. R., *Droga do wiedzy: domysły i refutacje*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa 1999.
- Popper K. R., *Logika odkrycia naukowego*, przeł. U. Niklas, Warszawa 2002.
- Popper K. R., *Wiedza obiektywna. Ewolucyjna teoria epistemologiczna*, przeł. A. Chmielewski, Warszawa 1992.
- Rynkiewicz A., Jankowski K., Oniszczenko W., *Wybrane metody i paradygmaty badawcze w psychologii*, Warszawa 2016.
- Sennett R., *The Craftsman*, New Haven–London 2008.
- Sokal A., Bricmont J., *Modne bzdury. O nadużyciach nauki popełnianych przez postmodernistycznych intelektualistów*, przeł. P. Amsterdamski, Warszawa 2004.
- Statystyczny drogowskaz. Praktyczne wprowadzenie do wnioskowania statystycznego*, red. S. Bedyńska, M. Cyprańska, t. 1, Warszawa 2013.
- Stępień A. B., *Wstęp do filozofii*, Lublin 1995.
- Świeżawski S., *Dzieje europejskiej filozofii klasycznej*, Warszawa 2000.
- Sztabiński F., *Logika badacza i logika respondenta. Problem adekwatności narzędzia badawczego*, „ASK Społeczeństwo. Badania. Metody” 2003 nr 12, Warszawa 2003, s. 51–83.
- Trafność i rzetelność testów psychologicznych. Wybór tekstów*, red. J. Brzeziński, Gdańsk 2005.
- Twardowski K., *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*, Warszawa 1992.
- Weber M., *Obiektywność poznania w naukach społecznych*, w: *Problemy socjologii wiedzy*, red. A. Chmielecki, Warszawa 1985.
- Zakrzewska M., *Analiza czynnikowa w budowaniu i sprawdzaniu modeli psychologicznych*, Poznań 1994.

Abstrakt

Rola etosu mieszczańskiego w badaniach naukowych. Krótki esej o rzetelności i uczciwości

Artykuł jest próbą ukazania nauki jako wielkiego przedsięwzięcia intelektualnego, u podstaw którego stoją mieszczańskie cnoty rzetelności i uczciwości. Znajdują one odzwierciedlenie w metodologii nauk, która kładzie akcent na skrupulatne przestrzeganie reguł naukowych i stosowanie ściśle określonych metod badawczych. Poznanie naukowe ma się cechować obiektywizmem oraz krytycyzmem, musi zatem (1) dążyć do wyeliminowania wszelkich czynników pozapoznawczych oraz (2) wielokrotnie sprawdzać zasadność wszelkich twierdzeń naukowych i skrupulatnie analizować naukowe dowody i argumentacje.

Słowa kluczowe

uczciwość, rzetelność, metoda, obiektywizm, krytycyzm

Abstract

The Role of Bourgeois Ethos in Scientific Investigations. The Short Essay of Straightforwardness and Honesty in Science

The paper is an attempt to show science as an huge intellectual enterprise, based on bourgeois virtues such as straightforwardness and honesty. These virtues are reflected in methodology of science, which insists on meticulous, conscientious compliance to scientific rules and on using exactly specified methods of investigation. Scientific knowledge is supposed to be objective and critical, which means that it is to tend (1) to eliminate all extracognitive factors, (2) to check up and prove repeatedly the grounds of scientific statements and to adhere to procedures of scrupulous analysis of scientific arguments.

Keywords

honesty, straightforwardness, method, objectivism, criticism